

КАПІТАЛ ПІДПРИЄМСТВА

Обґрунтовано капітал як економічне явище, його класифікація на рівні підприємства з урахуванням специфіки трактування терміна в різних галузях знань

Вивчаючи нові надходження, а також багаторазово переглядаючи матеріали із запасників бібліотек у галузі фінансів, раз у раз доводилося вертатися до базових категорій і термінів, які, на жаль, із джерела в джерело видозмінювали внутрішній зміст, що значно ускладнює загальне сприйняття інформації. Ідентифікація явищ не є стратегічною метою досліджень автора, однак без їхньої конкретизації всі напрацювання можуть виявитися марними у зв'язку з вищевказаною проблемою. Крім того, суб'єктивна думка не може претендувати на істину, але в цьому випадку важливий не результат (визначення явища), а процес (логіка обґрунтування), у якому навіть найменша раціональна зернина дозволить читачеві відкоригувати своє бачення. Предметом даної статті є капітал підприємств, природно, як різновид суспільного капіталу в широкому значенні цієї дефініції. Ціль роботи – суб'єктивне обґрунтування капіталу як економічного явища, його класифікація на рівні підприємства з урахуванням специфіки трактування терміна в різних галузях знань. Базується дослідження на вибірковій ретроспективі тлумачень у динаміці й аналізі сучасного значення терміна. При цьому варто звернути увагу на дотриманні загальних принципів дедуктивного й індуктивного взаємозв'язку цілого й похідних (складових).

Матеріал, використаний у статті, був підготовлений ще в 2004 році і не планувався для оформлення в такому виді, але загальна проблема подачі інформації, і саме головне – її сприйняття читачами, актуалізує його і визначає саме статейний варіант – стимулюючий дискусію.

Апріорі: капітал – основа життєзабезпечення й одна з базових характеристик будь-якої економічної системи суспільства. Подібний глобалізм наділений особливим змістом, конкретизація якого відбувається на рівні ідентифікації досліджуваної системи й напрямку опрацювання. Існування системи, її специфічні особливості й властивості, а також розвиток залежать від сукупності її відносин з іншими системами. Не є виключенням і підприємства. Саме як специфічна форма відносин у політекономічних теоріях 19 століття одержала широке поширення така категорія як “капітал”. З огляду на походження терміна (лат. *capitalis* – головний), його використовували для визначення ключової ланки відносин, що виникають у процесі діяльності підприємств, а саме, відносин між власниками засобів виробництва й найманою робочою силою з акцентуванням уваги на проблемі експлуатації, а відповідно, і розподілі доданої вартості на користь власників. Основним ідеологом даного напрямку дослідження був К. Маркс, який стверджував, що капітал не предмет, а саме виробничі відносини, втілені в предметі, які наділяють його специфічними суспільними характеристиками. Подібне тлумачення мало явно домінуюче політико-соціальне забарвлення, що ставить під сумнів повноцінність економічного й особливо фінансового змісту.

З метою дослідження категорії “капітал”, звернемося до джерел, у яких, на думку наших сучасників, стояв сам Аристотель. “Найвеличніший мислитель стародавності” запровадив поняття “хремастика” (похідне від “хрема” – майно,

володіння), під яким розумілося мистецтво забезпечувати статок або діяльність, спрямована на нагромадження капіталу. Такий опосередкований підхід до явища, яке цікавить нас, просто геніальний, тому що відсутність вичерпного формулювання дозволяє знайти в ньому все, що хоче сучасний читач: і відносини, через які реалізується діяльність, і речовинна форма (статок), і дохід (нагромадження). І навіть класики політекономії А. Смит і Д. Рикардо, ототожнюючи капітал з накопиченою працею, запасом (машин, сировини, грошей, їжі й т.д.), на думку більшості вчених, були значно далі від істини, ніж Аристотель. Матеріально-речовинна сутність капіталу, пропагована А. Смитом, Д. Рикардо, а також їхніми послідовниками, знайшла відображення й у лінгвістиці: у французькій і німецькій мовах даним терміном називали головні майно, суму.

Дослідження сутності капіталу – перманентний процес. Змінюючи напрямки й цілі аналізу категорії, можна одержувати нові тлумачення. А для повноцінності ретроспективи приведемо ще кілька модифікацій визначення цього явища. Зосереджуючи увагу на макроекономічних аспектах явища, американський економіст І. Фішер визначав капітал як запас багатства в певний момент, а також здатність багатства або власності приносити їхньому власникові постійний дохід у вигляді “потоків послуг”. У цьому визначенні ключовими характеристиками капіталу є власність у всьому своєму різноманітті і її здатність генерувати дохід. Що стосується відносин, то вони теж, хоча й завуальовано, але присутні у визначенні. Так, тільки за допомогою відносин можна оцінити якісні характеристики власності, а дохід в умовах спеціалізації без відносин взагалі не може бути отриманий. Проблемним питанням залишається невизначеність автора відносно нематеріальних активів, у тому числі, здатність людини до праці, що особливо важливо саме в макроекономічному аспекті.

У контексті проведеного дослідження дефініції “капітал” на особливу увагу заслуговує виробничий напрямок. У цьому плані економіст П. Хейне розглядав капітал як вироблені засоби виробництва або блага, які можна використати для виробництва майбутніх благ, що співзвучно з позицією А. Смита.

Сьогодні термін “капітал” використовується в різних сферах знань і життєдіяльності людини, є ключовим поняттям багатьох економічних дисциплін, що визначає специфіку в підходах визначення явища. Тому не претендуючи на істину, спробуємо сформулювати визначення капіталу в аспекті фінансів підприємств: **капітал – це сукупність матеріальних і нематеріальних активів, а також фінансових інструментів, сформована в результаті діяльності підприємства, використовується в інвестиційних процесах за участю підприємства з метою досягнення основних цілей його існування.** Однак, підкреслюючи специфічність даного визначення, і підбиваючи підсумок у дослідженні дефініції, відзначимо, що **капітал у сучасному глобальному значенні – це усвідомлений, організований процес динамічної трансформації одних форм (далеко не завжди матеріальних) в інші з кінцевою метою збільшення їхньої грошової оцінки.** А пояснити розбіжності в тлумаченні терміна можна тим, яка частина (етап) або який момент (ти) цього процесу розглядаються, що природно залежно від предмета вивчення.

Будь-яке підприємство є як інвестором, так і об'єктом інвестування, що визначає існування відносно нього двох органічно взаємозалежних кіл обороту капіталу: зовнішнє і внутрішнє. Зовнішнє коло обороту капіталу можна представити у вигляді наступної спрощеної схеми:

T – товарна форма капіталу

Γ – грошова форма капіталу

Рисунок 1 Схема зовнішнього щодо підприємства кола обороту капіталу

Окрема ланка ланцюга трансформації капіталу являє собою зустрічні потоки відособлених форм капіталу, які найчастіше представлені у вигляді грошей (грошовий потік) і товару (товарний потік). Товаром у цьому випадку називається відмінна від грошей форма (готова продукція, сировина, робоча сила, інтелектуальний продукт, різні фінансові інструменти й т.д.). Причому, як показує схема, підприємство може виступати як джерелом грошей, так і джерелом товару. Не будемо забувати про специфічні операції, наприклад – бартерні, із зустрічними товарними потоками без використання грошей у якості засобу розрахунку, але в будь-якому випадку гроші, як засіб вимірювання цінності зустрічних потоків, беруть опосередковану участь в обслуговуванні операції.

Кожна ланка ланцюга – окремий контакт залежно від специфіки взаємин контрагентів і предмета (товару), може мати різну часову послідовність виникнення зустрічних потоків. І ще одна характеристика процесу: різні якості вихідних і вхідних потоків визначають протилежну, але при цьому взаємовигідну трансформацію капіталу кожного із суб'єктів взаємин, що доводить накладання двох трансформаційних ланцюгів капіталу при проведенні однієї операції. Наприклад, покупка-продаж устаткування для одного суб'єкта відносин (продавця) може бути кінцевою стадією трансформації капіталу, для іншого (покупця) – проміжною – створення умов для функціонування виробництва; покупка облігації для покупця – активізація капіталу (проміжна стадія), для продавця – залучення ресурсу (початкова). Дані приклади

носять певний умовний характер і передбачають вивчення внутрішнього кола обороту капіталу, класична схема виробничого варіанту якого має такий вигляд:

$$\Gamma - T \dots B \dots T^1 - \Gamma^1, \text{де}$$

T – товарна форма капіталу,

Γ – грошова форма капіталу,

B – виробництво, або перетворення вхідних товарних форм у вихідні.

Основним спонукальним мотивом виробництва є прогнозоване збільшення розмірів капіталу підприємства ($\Gamma^1 > \Gamma$), що дозволяє забезпечити, так бажане для більшості підприємств, розширене відтворення. Прибуток, як основне власне джерело забезпечення розширеного відтворення, виникає на завершальному етапі виробничого циклу трансформації капіталу. А в цілому цикл руху виробничого капіталу складається з таких етапів:

1) підготовка матеріальних умов виробництва (залучення ресурсів на основі розподілу раніше створеного продукту);

2) виробництво – перетворення залучених ресурсів;

3) розподіл створеного товару.

Завданням першого етапу (підготовчої виробничої стадії) є повноцінне забезпечення майбутнього виробничого процесу ресурсами. Слово “ресурс” походить від французького „ressource”, що значить допоміжні засоби (кошти). На першому етапі руху капіталу термін “ресурс” повною мірою відповідає первинному значенню, тому що визначає основні елементи виробничого потенціалу, наявні в розпорядженні підприємства. В економічній теорії прийнято ділити ресурси на чотири групи: природні, трудові,

матеріальні й фінансові. Якщо перші три групи відносять до базових, тому що без них виробничий процес неможливий, то фінансові ресурси прийнято вважати похідними. Такий статус фінансових ресурсів, як своєрідних грошових фондів, визначається походженням грошей і їхньою економічною природою. Дозволяючи залучити практично будь-який ресурс із мінімальними трансакційними витратами ринкових взаємин, тобто витратами трансформації капіталу з однієї форми в іншу, гроші стають незамінним інструментом першого етапу. Це не виключає залучення якого-небудь ресурсу без використання грошей як засобу розрахунку з попередньою їх мобілізацією на підприємстві, однак, у цьому випадку гроші використовуються як засіб вимірювання цінності.

Виняткове значення грошей на підготовчому етапі змінюється мінімізацією їхнього функціонального використання у виробничій фазі, де відбувається об'єднання всіх базових ресурсів. Найважливішими складовими елементами виробничого процесу є фактори виробництва: матеріально-речовинний і людський. Доречі, остання речення дозволяє чітко розмежовувати принципово різні форми руху економічних ресурсів: виробничі ресурси й фактори виробництва. У завершенні виробничої фази виникає продукт, що має якісно нову натуральну, функціональну форму, у якому втілено результуючий рух з'єднаних факторів виробництва.

На завершальному етапі внутрішнього циклу трансформації капіталу кінцевий продукт перетворюється в товар, справедлива цінність якого визначається ринком (його споживчими характеристиками). Створена товарна маса, дістає особливу, вартісну форму свого існування, втілювану, як правило, у вхідних грошових потоках. Продавець – виробник товару – у результаті реалізації одержує гроші або інші товари, сукупна вартість яких у зіставленні з вартістю базових ресурсів виробництва дозволяє визначити ефективність виробничої діяльності.

Акумуляуючи грошові фонди, перед підприємством виникає проблема оптимального їх розподілу. Процес розподілу має складну внутрішню структуру, яка є наслідком існування двох послідовних етапів: первинного розподілу – погашення зобов'язань, що виникли в процесі створення товару, і вторинного – орієнтованого на майбутню діяльність підприємства.

Реалізація товару є також етапом зовнішньої трансформації капіталу, внаслідок якої покупець задовольняє свої потреби, використовуючи товар або як майбутній матеріально-речовинний фактор виробництва, або як предмет споживання. Хоча, акцентуючи увагу на виробництві, можна обґрунтувати, що основна маса останніх також призначена для того, щоб втілитися, хоча й складним шляхом – через особисте споживання, у людському факторі виробництва.

Таким чином, товар (специфічна форма стану капіталу) – початковий і кінцевий пункт процесу виробництва, але грошова форма капіталу стає провідною стосовно натуральної, тому що акумулюючи й перерозподіляючи кошти, можна регулювати й направляти потоки натуральних ресурсів. Тобто наявні кошти в розпорядженні підприємства є одним з основних елементів його виробничого потенціалу і використовуються для вирішення тактичних завдань досягнення головної мети економічної діяльності. Це тлумачення дозволяє ідентифікувати кошти з ресурсами, причому, зважаючи на те, що гроші є основним інструментом реалізації фінансових відносин, з конкретним їхнім компонентом – фінансовими ресурсами. Більше того, як показано вище, крім виробництва будь-яке підприємство змушене проводити підпорядковану виробництву і в той самий час не залежну від нього фінансову діяльність, внаслідок якої можуть виникати грошові надходження. Вони теж є джерелами фінансових ресурсів, тому що основні напрямки їхнього використання, а саме погашення зобов'язань (перед власниками,

кредиторами, державою й т.д.), забезпечення виробництва, фінансове інвестування (покупка цінних паперів, депозити й т.д.), підпорядковані головній меті діяльності підприємства. Стійка асоціація фінансових ресурсів із грошми безперечно, однак ототожнювати ці економічні категорії не треба, оскільки фінансові ресурси є сполучною ланкою циклу трансформації капіталу підприємства із чіткою цільовою орієнтацією. Тобто не всі гроші в економічній системі й навіть на окремому підприємстві є фінансовим ресурсом.

Особливе значення в контексті викладеного приймають такі фінансові конструкції як “власний капітал”, “позиковий капітал”, “залучений капітал”, що характеризують джерела фінансування підприємства (пасиви), а не безпосередньо які-небудь активи або їхні групи. Наполягаючи на понятті “конструкції”, обґрунтуємо доцільність їхнього застосування:

по-перше, починаючи й розвиваючи свою діяльність, кожне підприємство змушене звертатися до інвесторів з метою залучення капіталу, а залучення породжує зобов'язання. Тому, надходячи в розпорядження підприємства, будь-який елемент капіталу має своє джерело (зобов'язання), саме цей зв'язок і фіксується в зазначених категоріях. Подальша трансформація елемента капіталу відбувається відносно незалежно від джерела, і закінчується вилученням наступних трансформаційних форм для погашення зобов'язань. Різні джерела мають специфічні умови залучення, що й визначає їхню стійкість, платність і т.д. Крім того, може існувати відособлена трансформація й самих джерел, наприклад позиковий капітал, отриманий внаслідок первинного розміщення конвертованих облігацій, у власний капітал при обміні їх на прості акції емітента;

по-друге, за допомогою даних категорій встановлюється зв'язок між активами (їхньою абстрактною сукупністю) та джерелами їх фінансування, що може використовуватися для характеристики забезпеченості останніх

активами підприємства, а виходить, визначає здатність виконувати прийняті зобов'язання.

Розмірковуючи про суть капіталу підприємства, ми розпочали опрацьовувати його класифікацію, яка проводиться на основі логічного розподілу істотних ознак для систематизації окремих компонентів явища (капіталу), з огляду на їхню подібність і відмінності. Цілями класифікації, авторське бачення якої наведено на рисунку 2, є визначення класифікаційних ознак важливих для подальших досліджень, а також, наповнена пізнавальним значенням, прикладна характеристика компонентів. Отже, продовжимо, але концентруючи увагу саме на класифікаційних аспектах проблеми.

Купуючи активи, підприємство несе певні витрати, що в більшості випадків вимагає акумулювання фінансових ресурсів. Джерело залучення цих ресурсів може бути безпосереднє, а також опосередковане рухом капіталу. Розмежування безпосередніх джерел – основа класифікації фінансових ресурсів, а класифікація капіталу по джерелах більш складний процес, який вимагає вивчення фінансової діяльності підприємства, пов'язаної з дослідженням всіх вхідних і вихідних матеріальних і фінансових потоків. Базові джерела фінансування фіксуються в бухгалтерському обліку й знаходять своє відображення в пасиві балансу підприємства. Адаптація статей пасиву балансу до фінансової діяльності підприємства дозволяє виділити три основні групи джерел капіталу: власні, позикові й залучені. Це визначає існування власного, позикового й залученого капіталу, що розглядалося в попередньому параграфі. Отже, пасив балансу відображає за станом на певну дату джерела фінансування капіталу, яким володіє підприємство, тобто аналітику щодо розмірів боргу перед інвесторами. В основі даної класифікації лежать умови появи на підприємстві тих або інших ресурсів, у тому числі платність, строк використання, забезпечення й т.д.

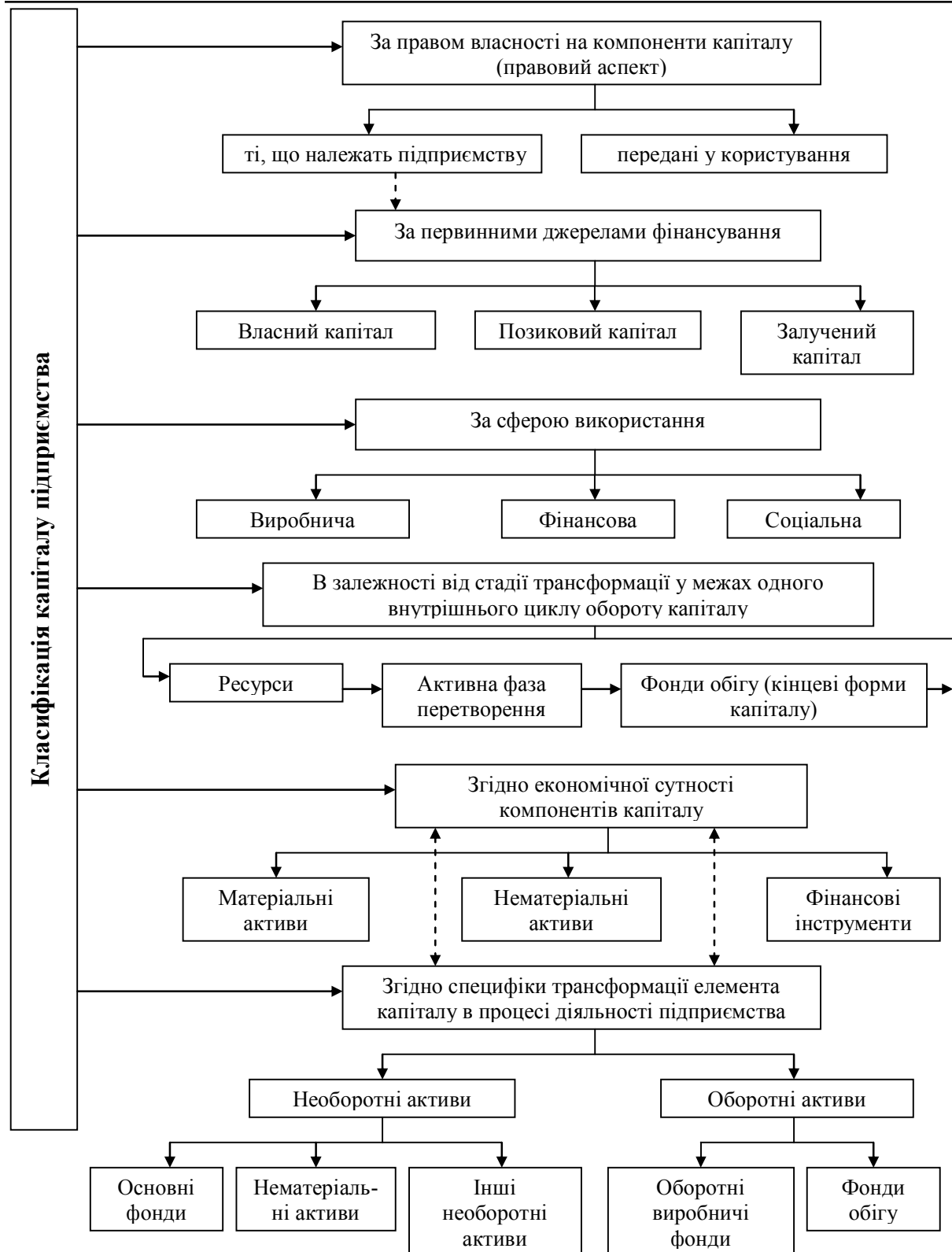

Рисунок 2 Класифікація капіталу підприємства

Власний капітал є базовим: з його формування починається і його розподілом (вилученням) закінчується діяльність будь-якого підприємства. Основними методами формування власного капіталу є передача активів власниками підприємства (для акціонерних товариств – акціонерами), реінвестуванням отриманого прибутку, збільшення внаслідок дооцінки балансової вартості активів підприємства, безплатні

зовнішні надходження й т.д. У пасиві балансу розмір даного капіталу фіксується в першому розділі. Де-юре сума джерел, закріплених у підсумку I розділу пасиву “Власний капітал”, належить підприємству, де-факто цей капітал належить власникам підприємства. Це підтверджується тим, що тільки власники (акціонери) в праві ухвалювати рішення щодо найбільш принципових питань його зміни. Наявність даного капіталу визначає існування зобов’язань менеджерів підприємства перед його власниками. Крім джерел I розділу пасиву, які характеризуються відносною стійкістю, до складу власного капіталу можна включити й забезпечення виплат персоналу, виконання гарантійних зобов’язань, зобов’язань по ризикових контрактах, додаткового пенсійного забезпечення та інше, які враховуються у II розділі пасиву “Забезпечення майбутніх витрат і платежів”, проте варто врахувати їхню низьку стійкість. Зазначена група джерел є балансуючою між власним капіталом і залученим.

Позиковий капітал утворюється внаслідок проведення кредитних операцій, за допомогою яких підприємство залучає ресурси. Основними властивостями запозичення є поверненність із встановленням чітких строків проведення даної дії, а також платність. До таких операцій належать банківські (фінансові) кредити, комерційні позики, кошти, отримані в результаті розміщення емісії облігацій, інших боргових цінних паперів. Так як ці джерела по своїй природі породжують зобов’язання з різними строками погашення, у пасиві балансу вони фіксуються в окремих статтях III і IV розділів. Для ідентифікації тієї або іншої операції як кредитної, необхідна повна інформація про умови її проведення, тому поряд з типовими “кредитними” статтями (кредити банків, векселя видані), позикові джерела можуть фіксуватися й в інших статтях зазначених розділів. Наприклад, отриманий аванс, що припускає хоч яку-небудь вигоду суб’єктові, який авансує, чи то у формі знижки, чи то пріоритетності придбання дефіцитного товару, може витлумачуватися як кредит. Слід зазначити, що нульова платність по конкретних

операціях не є достатньою підставою для виключення її зі списку кредитних, тому що премія “кредиторів” може бути виплачена в процесі проведення супутніх операцій або завуальована іншим способом.

Принциповою відмінністю залученого капіталу від позикового є відсутність платності, що у світі останньої інформації може бути сприйняте скептично. Але практично всі підприємства залучають ресурси з подібних джерел, причому не всі вони знаходять своє відображення в балансі. Приведемо приклади: заробітна плата, що накопичує з моменту використання трудових ресурсів до моменту виплати, безкоштовна фінансова допомога, цільове фінансування й т.д.

Таким чином, власний, позиковий і залучений капітал – це, з балансової точки зору, активи згруповані за принципом ідентичності їхніх первинних джерел. Поза залежністю від джерела капіталу, підприємство завжди має певні зобов’язання перед його “донорами” – власниками (акціонерами), кредиторами й т.д. Більша частина цих зобов’язань знаходить своє відображення в пасиві балансу.

Наступна класифікаційна ознака – право власності на елементи капіталу, дозволяє виділити дві групи активів підприємства: перша – ті, що належать підприємству на правах власності, друга – передані йому в розпорядження. Прикладом активів, що входять у другу групу є об’єкти основних фондів, узяті в оперативну оренду (або лізинг), давальницька сировина, а також товари на комісії. А якщо ще згадати про природні ресурси в користуванні, виходячи за рамки фінансової звітності підприємства, то значимість подібного розподілу не можна поставити під сумнів. Таким чином, окрему групу становлять елементи капіталу, вартість яких в баланс підприємства не включається, але які безпосередньо впливають на вартість підприємства, тому що з одного боку – залучення витратна операція, а з іншого боку – залучення породжує зобов’язання. І загальний висновок по першим двом класифікаційним ознакам: бухгалтерський

баланс не повністю характеризує капітал підприємства, більше того, навіть інформація відбита в балансі при глибокому аналізі вимагає розширення.

Досягнення головної мети діяльності підприємства може передбачати розв'язання численних тактичних завдань в окремих випадках прямо або побічно не підпорядкованих виробничим. Показова в даному плані класифікація капіталу за сферою використання. Якщо капітал виробничої сфери, що підлягає класифікації залежно від стадії трансформації в межах внутрішнього виробничого циклу обороту капіталу (наступна класифікаційна ознака відображена на рисунку), не вимагає пояснень, то капітал фінансової й соціальної сфери розглянемо далі.

Капітал фінансової сфери формується в результаті фінансового інвестування й внесків засновників у статутний капітал підприємства у вигляді фінансових інструментів. Прикладом таких операцій є покупка акцій, облігацій, одержання векселів, розміщення грошей на депозитних рахунках, блокування коштів на акредитивних рахунках і так далі. Маючи тимчасовий надлишок коштів, керівники підприємства можуть ухвалити рішення щодо їх депонування або придбання цінних паперів. Останні інструменти можуть купуватися і як інструменти стратегічного інвестування, наприклад, для підтримки постачальників, споживачів, одержання певного контролю над ними або просто прибутку.

Капітал соціальної сфери також відділяється від виробничого капіталу на підставі специфіки його використання. Найбільш типовими "соціальними" активами є соціально-побутові об'єкти (пансіонати, бази відпочинку, будинки культури, дитячі садки, житловий фонд і т.д.), що перебувають на балансі підприємства, а також активи, що забезпечують їхнє нормальне функціонування. Основними цілями використання капіталу соціальної сфери є створення сприятливих умов формування трудового потенціалу підприємства, а також одержання доходів. Фінансовий капітал і капітал соціальної сфери найчастіше

об'єднують в одну групу – капітал не виробничої сфери.

Щодо інших класифікаційних ознак, указаних на рисунку, відзначимо: групи, отримані шляхом поділу капіталу відповідно до економічної сутності (матеріальні, нематеріальні активи й фінансові інструменти), а також згідно специфіки трансформації елементів капіталу в процесі діяльності підприємства (необоротні й оборотні активи), детально опрацьовані науковцями. Враховуючи викладене та не принциповість визначення груп в рамках обраного напрямку дослідження, підведемо ризику в класифікації капіталу.

Визначення капіталу підприємства, наведене в статті, є результатом узагальнення напрацювань у галузях бухгалтерського обліку, інвестування й фінансів підприємств. Аналіз категорії підкреслює унікальність і багатоплановість зазначеного економічного явища на рівні підприємств. Дослідження на макрорівні можуть тільки генерувати додаткові доводи на підтвердження цього. Дійсно, безліч важливих по суті класифікаційних ознак з характеристикою відповідних груп були обділені увагою тільки тому, що їх дослідження краще проводити на макрорівні, наприклад, поділ капіталу на реальний і фіктивний. Ми не хочемо ставити крапку у вивченні категорії, а ратуємо за те, що б фахівці в різних галузях економіки, використовуючи специфічні інструменти й методики в оцінці й аналізі капіталу, відпрацьовували єдину субстанцію.

СЬОМЧЕНКОВ О.А. – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Вінницького торгово-економічного інституту